

บทที่ 3

ระเบียบวิธีวิจัย

การศึกษาเรื่อง “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม : ศึกษากรณีหมู่บ้านนาขาง เมืองนาทรายทอง กำแพงนครเวียงจันทน์ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว” เป็นการวิจัยเพื่อหาองค์ความรู้เกี่ยวกับข้อเท็จจริงตามนัยหรือหลักการของชุมชนศึกษา (community study) โดยมีครอบครัวเป็นหน่วยวิเคราะห์ (unit of analysis) วิธีวิทยาการวิจัยที่ผู้วิจัยประยุกต์ใช้ในการวิจัยครั้งนี้เป็นวิธีวิทยาเชิงคุณภาพ ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจ และเป็นการศึกษาเจาะลึกเป็นการศึกษาเฉพาะกรณีหรือการศึกษาเฉพาะบุคคล เพื่อให้ทำความเข้าใจได้อย่างลึกซึ้งและสามารถมองภาพได้จากหลายแง่มุม (อกิน รพีพัฒน์, 2536 : 183-188) ดังนั้น ผู้วิจัยจะศึกษาปรากฏการณ์ในสภาพแวดล้อมตามความเป็นจริงในสนาม (field research) โดยมีจุดเน้นอยู่ที่การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ประชากรที่ใช้ศึกษาครั้งนี้ เป็นประชากรที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านนาขาง อำเภอนาทรายทอง กำแพงนครเวียงจันทน์ ซึ่งรวมทั้งครอบครัวที่เป็นตัวแบบ (the families under the pilot project) และครอบครัวอื่น ๆ ที่ไม่เป็นตัวแบบจำนวนรวม 12 ครอบครัว จากครอบครัวทั้งหมดในหมู่บ้านจำนวน 268 ครอบครัว โดยเลือกกลุ่มตัวอย่าง อย่างมีเป้าหมาย (purposive sampling) ผู้วิจัยได้กำหนดเลือกผู้ให้ข้อมูลหลัก (key informants) จากแต่ละครอบครัว ซึ่งมีคุณสมบัติดังต่อไปนี้

- 1) ไม่จำกัดเพศ การศึกษาและอาชีพ
- 2) มีอายุตั้งแต่ 18 ปีขึ้นไป

แต่อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยก็ยังคำนึงถึงสัดส่วนเกี่ยวกับเรื่องเพศและวัย เพื่อมิให้เกิดอคติซึ่งจะเป็นเหตุแห่งความผิดพลาด (sampling errors) ในเรื่องดังกล่าว สำหรับกลุ่มตัวอย่างครอบครัวที่ไม่เป็นตัวแบบนี้ ฝ่ายปกครองหมู่บ้านเป็นผู้คัดเลือก ผู้วิจัยไม่สามารถจะเลือกด้วยตนเองตามหลักการเลือกตัวอย่างข้างต้นได้

กลุ่มตัวอย่างที่ผู้วิจัยเลือกศึกษาได้แก่ ครอบครัวตัวแบบและครอบครัวมิได้เป็นตัวแบบกลุ่มแรก หมายถึง ครอบครัวที่ได้รับเลือกให้เข้าร่วมโครงการพระราชดำริ ส่วนกลุ่มหลังเป็นกลุ่มที่ยังมิได้รับการคัดเลือกให้เข้าร่วมโครงการ แต่รอเพื่อจะเข้าร่วมโครงการหลังจากกลุ่มแรกได้ผ่าน

การฝึกปฏิบัติที่โครงการจัดให้ กลุ่มแรกประกอบด้วย 6 ครอบครัว ซึ่งเดิมมี 8 ครอบครัว แต่ 2 ครอบครัวได้ย้ายไปอยู่ที่อื่นไม่สามารถตามเก็บข้อมูลได้ กลุ่มหลังประกอบด้วย 6 ครอบครัว นอกจาก 2 กลุ่มดังกล่าวยังมีประชากรที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับภูมิหลังและประเพณีของชุมชนบ้านนาอาจ ประกอบด้วย 15 คน รวมทั้งหมด 27 กรณี

การศึกษาครั้งนี้ มิได้เน้นตัวแปรอิสระหรือเงื่อนไข (determinants) ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง แต่เน้นหรือให้ความสำคัญที่ผล (consequences) อันเนื่องมาจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ภายใต้การดำเนินการของรัฐบาลแห่งสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ตามระบบสังคมนิยมแบบมาร์กซิสต์ ซึ่งมี ๗แผน ๗ ไกสอน พรหมวิหาร เป็นผู้นำและผลอันเนื่องด้วยโครงการพระราชดำริที่เน้นการพัฒนาและบริการด้านการเกษตร ผู้วิจัยได้เก็บ ข้อมูลเน้นประเด็นดังกล่าวด้วยการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก โดยอาศัยแนวคำถามประกอบการสัมภาษณ์ (schedule guides) และการจัดบันทึกเป็นหลัก หลังจากสัมภาษณ์แต่ละกรณีแล้ว ผู้วิจัยจะนำทบทวนที่กบท สัมภาษณ์ (protocols) มาเรียบเรียงใหม่ให้เป็นข้อความที่ชัดเจนตาม ข้อเท็จจริงตรงตามคำให้ สัมภาษณ์ของแต่ละกรณีแล้วส่งคืนให้ผู้ให้ข้อมูลอ่านและตรวจสอบความ ถูกต้องของข้อมูล หาก ข้อมูลหรือผลการสัมภาษณ์ไม่ชัดเจน ผู้วิจัยก็จะเวียนเข้าไปเก็บข้อมูลเพิ่มเติมจากผู้ให้ข้อมูลรายนั้น อีกครั้ง บางกรณีมีการเวียนซ้ำเกิน 2 ครั้ง นอกจากนั้น ผู้วิจัยได้เก็บข้อมูลเพิ่มเติมด้วยการสังเกตของผู้วิจัยเอง และข้อมูลเชิงทุติยภูมิ (รายงานประจำปีและบันทึกต่าง ๆ)

การเก็บข้อมูลได้ดำเนินไปโดยนัยดังกล่าว ตั้งแต่วันที่ 1 พฤศจิกายน 2544 ถึงวันที่ 7 กุมภาพันธ์ 2545 มีผลการศึกษาแบ่งเป็น 3 ส่วน คือ 1. ลักษณะทั่วไปของชุมชนบ้านนาอาจ 2. รายละเอียดของครอบครัวตัวแบบและครอบครัวยังไม่ได้เป็นตัวแบบ และ 3. การเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจและสังคม วัฒนธรรมของชุมชนบ้านนาอาจ

วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

การศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลใน 2 ลักษณะด้วยกันคือ

1. การสังเกต ในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยใช้การสังเกต หรือการสังเกต โดยตรง (direct observation) การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม เป็นการสังเกตที่ผู้วิจัยไม่ได้เข้าไปเกี่ยวข้องหรือร่วมกระทำในเหตุการณ์ที่ตนดูอยู่ ผู้วิจัยจะใช้วิธีการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วมนี้ในระยะแรกของการวิจัยเท่านั้น เช่น การสำรวจชุมชนหมู่บ้าน ส่วนการสังเกตแบบมีส่วนร่วม เป็นการสังเกตที่ผู้สังเกตเข้าไปใช้ชีวิตร่วมกับกลุ่มคนที่ถูกศึกษามีการร่วมทำกิจกรรมด้วยกัน เช่น

ด้านสังคม :

1. โครงสร้างสังคมและความสัมพันธ์ทางสังคม

- 1.1 ครอบครัว/ชุมชน
- 1.2 การเข้าร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ทางเศรษฐกิจของกลุ่ม เช่น กลุ่มเอกภาพ กลุ่มสหกรณ์ เป็นต้น
- 1.3 การเข้าร่วมกิจกรรมการดูแลสุขภาพอนามัยในชุมชน

ด้านเศรษฐกิจ :

1. แบบแผนการผลิต : โครงสร้างเศรษฐกิจ

- 1.1 รูปแบบของการผลิตแบบเกษตรกรรม/อุตสาหกรรม รวมทั้งปัจจัยในการผลิต
- 1.2 การเข้าร่วมกิจกรรมการผลิตการเกษตร เช่น การปลูกพืชไร่ พืชสวน หรือการปลูกข้าว
- 1.3 การเข้าร่วมกิจกรรมการประมง
- 1.4 ความรู้และเทคโนโลยีในการผลิต

ด้านวัฒนธรรม :

1. ระบบความเชื่อ พิธีกรรมเกี่ยวกับแบบแผนการผลิต

- 1.1 การเข้าร่วมพิธีทำบุญประจำเดือนบางครั้งเขตชุมชน
- 1.2 การเข้าร่วมพิธีแต่งงานในชุมชน

ในการสังเกตผู้วิจัยสร้างกรอบของการสังเกต ซึ่งได้จัดแบ่งประเภทปรากฏการณ์ทางสังคมออกเป็น 6 ประเภท (categories) ที่ผู้วิจัยจะใช้ในการสังเกตมีดังนี้ (Lofland, 1971, อ้างถึงใน สุภางค์ จันทวานิช, 2530 : 94-95)

1) การกระทำ (acts) คือ การใช้ชีวิตประจำวัน การกระทำหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ของคนที่อาศัยอยู่ในชุมชนที่ศึกษาควรจะได้รับ การสังเกตและบันทึกอย่างละเอียดในชีวิตประจำวัน คือ วิถีชีวิตนั่นเอง

2) กิจกรรม (activities) คือ การกระทำหรือพฤติกรรมที่เป็นกระบวนการ มีขั้นตอนและมีลักษณะต่อเนื่อง วิธีการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ กระบวนการเรียนรู้ต่าง ๆ ขนบธรรมเนียม ประเพณีต่าง ๆ เหล่านี้จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีผู้รับผิดชอบจัดขึ้นมา การสังเกตเกี่ยวกับกิจกรรมเหล่านี้จะชี้ให้เห็นถึงสถานภาพ บทบาท และหน้าที่ของสมาชิกของชุมชนได้

3) ความหมาย (meanings) คือ การที่บุคคลมองตัวเองในสังคมและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในฐานะที่ตัวเองเป็นส่วนหนึ่งของสังคมและวัฒนธรรมนั้น

4) ความสัมพันธ์ (relationship) คือ ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในชุมชน เป็นเรื่องที่สำคัญมากเพราะผู้วิจัยจะเข้าใจ โครงสร้างของสังคมได้ ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและกลุ่ม อาจเป็นความสัมพันธ์ที่ราบรื่นหรือความสัมพันธ์ที่ขัดแย้ง ความสัมพันธ์สำคัญ คือ ความสัมพันธ์ทางเครือญาติทางการเมืองและทางเศรษฐกิจ

5) การมีส่วนร่วมในกิจกรรมในชุมชน (participation) คือ การที่บุคคลยอมให้ความร่วมมือและยอมเป็นส่วนประกอบของโครงสร้างสังคมในส่วนที่เกี่ยวกับกิจกรรมนั้น ๆ ในการวิเคราะห์การมีส่วนร่วมในชุมชนจะช่วยให้ผู้วิจัยเข้าใจ โครงสร้างของความสัมพันธ์และความขัดแย้งได้อย่างชัดเจนขึ้น

6) สภาพสังคม (setting) คือ สภาพงานสนามที่ผู้วิจัยใช้เป็นพื้นที่ศึกษาและมีความหมายรวมถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่เกี่ยวข้อง คือ ภาพรวมทุกแง่มุมที่ผู้วิจัยสามารถประเมินได้

2. การสัมภาษณ์ เป็นวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลที่สำคัญมากสำหรับการศึกษาในครั้งนี้ ซึ่งผู้วิจัยใช้การสัมภาษณ์แบบเป็นทางการ (formal interview) และการสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ (informal interview) ในการสัมภาษณ์แบบเป็นทางการจะใช้ในบางระยะของการสัมภาษณ์ภาคสนาม คือ ในระยะตอนท้ายของการวิจัยใช้การสัมภาษณ์แบบเป็นทางการ ในการเก็บข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับชุมชนและประชากรที่ศึกษา ในการสัมภาษณ์แบบนี้ผู้วิจัยจะมีแบบสัมภาษณ์ ซึ่งมีข้อคำถามโดยละเอียดตามที่ได้เตรียมไว้ การถามจะถามเรียงลำดับที่กำหนดในแบบสัมภาษณ์ เพราะการสัมภาษณ์แบบเป็นทางการเป็นการสัมภาษณ์ที่ผู้วิจัยได้กำหนดโครงสร้างของคำถามและเนื้อหาสาระตลอดจนกำหนดลำดับของเหตุการณ์ (sequence) ที่จะต้องศึกษา เช่น ความรู้เกี่ยวกับบริบททางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน

ส่วนการสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการจะใช้ตลอดระยะของการศึกษาครั้งนี้ คือ จะเป็นการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (key informant) ผู้ศึกษาเป็นผู้สัมภาษณ์เอง มีการเตรียมคำถามแบบกว้างมาล่วงหน้า ซึ่งจะใช้ใน 2 แบบ คือ การสัมภาษณ์แบบเปิดกว้างไม่จำกัดคำตอบ กล่าวคือสัมภาษณ์แบบเจาะลึก เพื่อให้ผู้ถูกสัมภาษณ์มีความเป็นอิสระในการแสดงความคิดเห็น คือ ปล่อยให้บรรยากาศของการสัมภาษณ์เป็นไปอย่างง่าย ๆ ไม่มีพิธีรีตรอง ไม่เคร่งครัดในเรื่องขั้นตอนและลำดับของข้อคำถาม การสัมภาษณ์แบบนี้จะช่วยสร้างเสริมความสัมพันธ์ที่ดีระหว่าง ผู้ถามและผู้ตอบ และการสัมภาษณ์แบบนี้เน้นจุดสนใจ ซึ่งเป็นการสัมภาษณ์เกี่ยวกับประวัติชีวิตประจำวันของผู้ให้ข้อมูลหลัก หรือจัดกลุ่มสนทนา (group discussion)

3. การบันทึกภาคสนาม (fieldnotes)

นอกจากการบันทึกข้อมูลหลักแล้ว โดยจัดเวลาเฉพาะให้เป็นพิเศษวันละ 1-2 ชั่วโมง เพื่อบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงที่ผ่านไปผู้วิจัยจะต้องจัดระบบและทำตารางเวลาเพื่อบันทึกภาคสนามเป็นประจำทุกวัน ฉะนั้นวิธีการเขียน การเรียบเรียงถ้อยคำและเนื้อหา สิ่งที่ผู้วิจัยจะบันทึกแยกเป็นประเภทตามแนวที่ใช้ในการสังเกตตามที่ได้เสนอไว้ข้างต้นและรูปแบบอาจมีลักษณะดังต่อไปนี้

รูปแบบบันทึก อาจแบ่งออกเป็น 3 ส่วนดังต่อไปนี้ (Schatzman, 1973, อ้างถึงใน สุภางค์ จันทวานิช, 2530 : 44-47)

1) เป็นการบันทึกสิ่งที่สังเกตได้ตามความเป็นจริง (observation note หรือ ON) บรรยายอย่างละเอียดถึงสิ่งแวดล้อม สถานที่ บุคคล เหตุการณ์ คำพูดของบุคคล สรุปรวมว่าใครทำอะไร ที่ไหน เมื่อไรกับใคร และทำไม ดังนั้นข้อมูลในส่วนนี้จะไม่มีความคิดเห็น

2) เป็นส่วนที่ตีความเบื้องต้น โดยใช้แนวคิดทฤษฎีของผู้วิจัยประกอบ (theoretical note หรือ TN) แสดงความคิดเห็นเน้นความหมายให้ชัดเจนและสมมติฐานชั่วคราว

3) เป็นการกล่าวถึงระเบียบวิธีวิจัย (methodological note หรือ MN) ผู้สังเกตจะบันทึกถึงวิธีการที่ตนได้ใช้ความสำเร็จ หรือความบกพร่องในการสังเกต ปฏิกิริยาของผู้ถูกสังเกต ตลอดจนข้อมูลที่ตกหล่นขาดไปบันทึกส่วนนี้เป็นส่วนที่ช่วยเตือนความจำและช่วยประเมินคุณภาพของข้อมูลที่ได้มา

ในการจัดข้อมูลให้มีระบบง่ายต่อการวิเคราะห์ขั้นต่อไป ผู้วิจัยจึงทำบันทึกสนามมาจัดเป็นหมวดหมู่ เช่น การทำบุญ การแต่งงาน ฯลฯ แยกประเภทของข้อมูลเป็นเรื่องเดียวกันและอาจจะให้รหัส เช่น 1.1 ทำบุญ 1.2 แต่งงาน ฯลฯ ไว้บนหัวกระดาษด้านซ้าย ทำให้อ่านง่าย แยก ข้อมูลได้และสะดวกในการนำไปใช้ ดังตัวอย่างดังต่อไปนี้

แผนภาพ 5 ประเด็นหลักในบันทึกภาคสนาม

ทำบุญ	วัน/เวลา/สถานที่
ON =	สิ่งที่สังเกตตามความเป็นจริง
TN =	ตีความเบื้องต้น
MN =	ระเบียบวิธี

หมายเหตุ : ON = Observation Note, TN = Theoretical Note และ MN = Methodological Note)

ที่มา : คัดแปลงจากสุภางค์ จันทวานิช, 2530 : 47

ทันทีที่ได้รับการอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์เรื่องนี้จากคณะกรรมการบัณฑิตศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี ความเห็นชอบของอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์และการอนุมัติจากมหาวิทยาลัยให้ไปทำการวิจัยภาคสนาม ผู้วิจัยก็ได้เดินทางไปยังหมู่บ้านนายาง เมืองนาทรายทอง เขตกำแพงนครเวียงจันทน์วันที่ 1 พฤศจิกายน 2544 และได้ประสานกับเจ้าหน้าที่ประจำโครงการพระราชดำริ และผู้นำชุมชนบ้านนายาง

เพื่อให้การเก็บรวบรวมข้อมูลดำเนินไปด้วยดี ผู้วิจัยได้ทำเรื่องเพื่อขออนุมัติจากคณบดี คณะวิทยาศาสตร์สังคม มหาวิทยาลัยแห่งชาติลาว นายสุพาบ ควงวิจิต เพื่อนำไปเสนอต่ออำนาจการปกครองบ้านนายาง และคณะอำนาจการโครงการศูนย์พัฒนาและบริการด้านการเกษตร เพื่อแจ้งถึงวัตถุประสงค์ของการศึกษารั้งนี้ และขอความร่วมมือจากองค์กรที่เกี่ยวข้องดังกล่าว ทั้งนี้เพื่อทำการเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง หรือแบบมีจุดมุ่งหมายเฉพาะกิจ

เหตุผลสำคัญที่ทำให้ผู้วิจัยเลือกใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพสำหรับการศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม : ศึกษากรณีหมู่บ้านนายาง เมืองนาทรายทอง กำแพงนครเวียงจันทน์ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2518 ถึงปัจจุบัน ก็เพื่อให้สามารถเก็บรวบรวมรายละเอียดของข้อมูลได้อย่างลึกซึ้งและสรุปเป็นแบบแผนการ เปลี่ยนแปลงแบบวิธีการผลิต การปรับเปลี่ยนกระบวนการผลิต การบริโภคและการเงินการธนาคาร การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคม ประชาชนมีการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตที่สอดคล้องตามแบบแผน

การผลิตสังคมนิยม คุณภาพชีวิตของประชาชนได้รับการพัฒนาขึ้น เมื่อทราบ แบบแผนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมดังกล่าวได้อย่างชัดเจนแล้วก็สามารถ เปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม มีการเปลี่ยนแปลงไปในทางบวกหรือทางลบ

ผู้วิจัยได้เลือกพื้นที่ศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2518 ถึงปัจจุบัน เฉพาะที่หมู่บ้านนายาง เมืองนาทรายทอง กำแพงนครเวียงจันทน์ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ก็เนื่องด้วยเป็นพื้นที่ที่อยู่ในประเทศของผู้วิจัย ซึ่งเป็นเงื่อนไขที่สะดวกให้แก่การเก็บรวบรวมข้อมูล และเป็นพื้นที่ที่ตั้งของโครงการพระราชดำริ ชื่อ โครงการศูนย์พัฒนาและบริการด้านการเกษตร ทำให้ผู้วิจัยมีความสนใจในการศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมภายในหมู่บ้านนายางและพิจารณาเห็นว่าหมู่บ้านนายาง สามารถเป็นตัวแทนของบรรดาหมู่บ้านภายใต้ความช่วยเหลือของ โครงการดังกล่าว และเป็นแบบอย่างให้แก่การพัฒนาในลักษณะนี้ของรัฐบาลในอนาคตต่อไปด้วย

การวิเคราะห์ข้อมูล

ตามกรอบการวิจัยที่ได้เสนอไว้ข้างต้นในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยจะใช้แนวการวิเคราะห์ตามหลักการอุปนัย(analytic induction)ในลักษณะของการตีความสร้างข้อสรุปจากข้อมูลรูปธรรมหรือปรากฏการณ์ที่มองเห็นได้ เมื่อเห็นรูปธรรมหรือเหตุการณ์หลาย ๆ เหตุการณ์แล้วก็ลงมือสร้างข้อสรุป โดยมีขั้นตอนการวิเคราะห์ดังนี้ คัดแปลงมาจาก สุภางค์ จันทวานิช, 2540 : 17-51

- 1) วิเคราะห์ข้อมูลตามกรอบการวิจัยที่เสนอไว้ข้างต้น
- 2) การตรวจสอบข้อมูล เพื่อให้มั่นใจในความเชื่อถือได้ของข้อมูลเพื่อตรวจสอบความครบถ้วนของข้อมูลและเพื่อประเมินคุณภาพของข้อมูลว่าอยู่ในระดับที่จะนำมาวิเคราะห์และตอบปัญหาการวิจัยได้

- 3) การสร้างบทสรุปและการพิสูจน์บทสรุป (drawing and verifying conclusion) คือเป็นการนำข้อสรุปต่าง ๆ เหล่านั้นมาเชื่อมโยงกันเพื่อให้เป็นบทสรุป

ระเบียบวิธีวิจัยที่กล่าวมาข้างต้นเป็นแนวทางในการศึกษา เพื่อให้ผู้วิจัยมีทิศทางการเก็บรวบรวมข้อมูล เข้าใจวิธีการตรวจสอบข้อมูล มีขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูล แต่ภายหลังจากผู้วิจัยเข้าสู่ภาคสนามแล้วได้ปรับเปลี่ยนวิธีการวิจัยบางส่วนเพื่อให้เหมาะสมกับปรากฏการณ์จริง